

УДК 821.161.«Черкасенко»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/73-2-35>

Марія МОШНОРИЗ,
orcid.org/0000-0001-6850-9610
кандидат філологічних наук,
викладач кафедри мовознавства
Вінницького національного технічного університету
(Вінниця, Україна) opanasuk.mm@gmail.com

ЖІНОЧІ АРХЕТИПНІ ОБРАЗИ В ПОЕЗІЇ С. ЧЕРКАСЕНКА

У статті здійснюється системний аналіз творчої спадщини С. Черкасенка в міфологічному ключі. Розглядаються архетипні жіночі образи у творчості С. Черкасенка, які відображають його міфопоетичне світосприйняття та мислення. Визначаються основні міфологічні мотиви, пов'язані з жіночими образами. Окреслено систему інваріантів архетипного образу Жінки як основних складових міфопоетичної моделі світоустрою у творчості С. Черкасенка: Діва, Мати, стара жінка, фатальна жінка, жінка-воїн.

Найпоширенішим у творчості письменника є архетипний образ матері, що увібрав в себе всі ідеальні характеристики жіночого світу та відображає величезну роль матері у формуванні особистості, і в житті нації загалом. Серед архетипів-інваріантів, які утворюють основу образу Батьківщини-матері у творчості С. Черкасенка, можна виділити такі: «неня-Україна», «окривджена мати-Україна», «Мати-Страдниця». Архетипний образ Діви письменник зреалізував через мотив жертви, молодій дівчини-України, яка є потенційною новою офірою Спрута (більшовизму). Архетипний образ Старої жінки в поезії С. Черкасенка марковано семантично негативно та асоціюється зі смертю. Негативну форму має жіночий архетип фатальної жінки, представлений міфологемами ночі та міста. У ліриці автора подано інноваційне зображення міфологеми ночі в образі «вакханки»-жінки, нестримної в проявах своєї пристрасті, ототожненої з мотивом смерті як фізичної, так і духовної. Міфологеми міста лірик розкрив через жіночі образи матері-розпусниці, жінки-повії. Архетипний образ жінки-воїна постає як сильна та войовнича покровителька поезії, Муза «ненависті й співу».

Визначено, що архетипні жіночі образи в ліриці С. Черкасенка є одними із головних елементів у створенні сюжету та відображенні національних і культурних рис української жінки.

Ключові слова: архетип, міф, міфопоетика, міфологічний аналіз, реміфологізація, символ.

Mariia MOSHNORIZ,
orcid.org/0000-0001-6850-9610
Candidate of Philological Sciences,
Lecturer at the Department of Linguistics
Vinnytsia National Technical University
(Vinnytsia, Ukraine) opanasuk.mm@gmail.com

FEMALE ARCHETYPAL IMAGES IN THE POETRY BY S. CHERKASENKO

The article carries out a systematic analysis of S. Cherkasenko's creative heritage in a mythological way. Archetypal female images in S. Cherkasenko's work, which reflect his mythopoetic worldview and thinking, are considered. The main mythological motifs associated with female images are determined. The system of invariants of the archetypal image of the Woman as the main components of the mythopoetic model of the world system in S. Cherkasenko's work is outlined: the Virgin, the Mother, the old woman, the fatal woman, the warrior woman.

The most common in the writer's work is the archetypal image of the mother, which has absorbed all the ideal characteristics of the female world and reflects the enormous role of the mother in the formation of the individual, and in the life of the nation as a whole. Among the invariant archetypes that form the basis of the image of the Motherland in the works by S. Cherkasenko, the following can be distinguished: "Mother-Ukraine", "offended Mother-Ukraine", "Mother-Sufferer". The writer realized the archetypal image of the Virgin through the motive of the victim, a young Ukrainian girl who is a potential new victim of the Sprut (Bolshevism).

The archetypal image of the Old Woman in S. Cherkasenko's poetry is marked semantically negatively and is associated with death. The female archetype of the fatal woman, represented by the mythologemes of the night and the city, has a negative form. The author's lyrics present an innovative image of the mythologeme of the night in the image of a "bacchanalian" woman, unrestrained in the manifestations of her passion, identified with the motif of both physical and spiritual death. The lyricist revealed the mythology of the city through female images of a promiscuous mother, a prostitute. The archetypal image of the warrior woman appears as a strong and warlike patroness of poetry, the Muse of "hatred and singing".

It was determined that archetypal female images in S. Cherkasenko's lyrics are one of the main elements in creating the plot and reflecting the national and cultural features of the Ukrainian woman.

Key words: archetype, myth, mythopoetics, mythological analysis, mythopoetic model of the world, remythologization.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX – на початку XX століття, в добу розвитку національної свідомості та культури, українські літератори активно культивують міфопоетичне мислення. Враховуючи найактуальніші проблеми самовизначення українського народу С. Черкасенко у власних художніх текстах запозичив та трансформував, надав нового осмислення міфологічним елементам, що сприяло інтеграції українського письменства в загальноєвропейські процеси реміфологізації буття кінця XIX – початку XX ст.

Активний громадянський і культурний діяч початку XX ст., Спиридон Черкасенко жив у важкий історичний час (революції (1905 та 1917 років), світові війни (Перша світова і Друга світова), що позначилося «на його творчості, зробило його своїм літописцем, змусило пити гірку чашу недолі разом зі своїм народом» (Мишанич, 1991: 9).

Аналіз досліджень. Творчість письменника досліджувалася в роботах багатьох науковців. Лірику та ліро-епос С. Черкасенка досліджували Л. Дем'янівська, Л. Дякунова, С. Дяченко, О. Кузьма, В. Погребенник. Громадську та освітньо-педагогічну діяльність С. Черкасенка в українському суспільстві XX ст. простежила Г. Калантаєвська. В. Погребенник аналізував взаємодію літературного та народного факторів у ліриці С. Черкасенка. С. Хороб досліджував драматичні твори автора. Міфологічний аспект художнього осмислення творчості С. Черкасенка в дисертаційному дослідженні проаналізувала М. Мошноріз.

Варто зазначити, що архетипи розуміємо як універсальні, загальнолюдські концепції, тоді як архетипні образи, що виникають із них, розглядаємо як специфічні явища для певної національної культури.

Мета цього дослідження – простежити міфологічні мотиви й архетипні жіночі образи у творчості С. Черкасенка, що сприятиме глибшому аналізу творчої спадщини С. Черкасенка в міфологічному ключі, розкриттю цілісності міфопоетичної моделі світу письменника.

Реалізація мети передбачає вирішення таких завдань: визначити основні міфологічні мотиви, пов'язані з жіночими образами; з'ясувати особливості трактування письменником образу жінки та переосмислення міфопоетичних традицій у його зображенні.

Архетип жінки в літературі відображає універсальні теми, риси та ролі, які часто пов'язані із жіночими персонажами в різних культурах та літературних традиціях. Ці архетипи можуть виникати з глибоких культурних уявлень та пси-

хологічних шаблонів, але і також допомагають створювати багатозарові та змістовні образи жінок у літературі.

У статті використовуємо напрацювання К. Г. Юнга, в яких дослідження архетипних жіночих образів представлено через архетипічні образи Анімуса та Аніми (Юнг, 2018); Д. Болен (Boelen, 1984), яка проаналізувала сім архетипів давньогрецьких богинь (Гера, Персефона, Деметра, Афіна, Гестія, Артеміда та Афродіта), що дало змогу виокремити аспекти ролей жінки в соціумі; А. Нямцу (Нямцу, 2007), прослідкував літературну еволюцію міфологічних жіночих образів; К. Хоптинської (Хоптинська, 2021), яка виділяє 8 базових національних архетипів, чотири з яких жіночі (Панночка, Кайдашиха, Солоха, Мавка).

Виклад основного матеріалу. З міфологічними жіночими персонажами світова література різних культурно-історичних епох часто зв'язує загальнозначущі соціально-ідеологічні та моральні проблеми, що ставили цивілізацію в ситуацію екзистенційного вибору (Нямцу, 2007:81). Починаючи з античної літератури, опозиції жінка і суспільство, жінка і війна, жінка, яка дає й забирає життя, художньо осмисленні на матеріалі міфологічних структур.

Як і будь-який інший архетип, так і архетип жінки є поліаспектним. У поезії С. Черкасенка виділимо такі архетипні жіночі образи.

Діва: цей архетипний образ часто відображає молоду, невинну жінку, яка опиняється у скрутному становищі та потребує порятунку.

Архетип Діви автор зреалізував через мотив жертви в циклі «Спрут», що має національно-патріотичну спрямованість. Україна – молода дівчина, яка потрапила «в лабета» закоханого парубка-перелесника Спрута. «Лабета пестливі» – символізують безвихідь України в чотирикутнику смерті. Це своєрідна засторога Україні на майбутнє і висновок із політичного досвіду автора та політичної долі його країни. Для змалювання України автор використовує поетичні засоби, властиві українським пісням про кохання: «рожевий мій квіте, ясна зоре». Автор використовує міфологему Спрута для узагальнення більшовизму, спорідненого із вогненною Зіркою небес, промені світла якої, як щупальця спрута, пронизують усе. У диптиху – «ласкавий, ніжний Спрут», який не несе загрози, «в обіймах якого, – обіцяє він дівчині, – ти знайдеш спокій». Але за цим спокоем уже відчувається загроза. Мотив жертви, яка потрапила в обійми Спрута, підтверджується вимогою: «*Не борсайся, дівчинко неслухняна*» (Черкасенко, 1991: 267).

У баладі «Бранка» зrealізовано національний мотив новочасного міфу визволення дівчини-України, яка викрадена Змієм (архетип загарбника). У такий спосіб автор розкриває зміну політичної ситуації в країні, відновлення й утрату державності України початку ХХ ст. З дівчиною-бранкою автор асоціює Україну в часи занепаду країни, духовної темряви: «*А бранка Дівчина, / Що в замку, аж поки прийшли козаки, / Закута в кайдани, марніла віки, / То любя Вкраїна*» (Черкасенко, 1991: 139). У циклі «На варті» (1919) найчіткіше виведено міфологему Діви-красуні із золотими косами через архетип «святої землі», що засвідчує поетизацію високого стилю і створює позитивну міфологізацію краю: «*Красуне в косах золотих / Своїх незміряних ланів, / З очима глибинь голубих / Зірниць устами ранкових / І серцем зоряних світів*» (Черкасенко, 1991: 133). Цей образ нагадує Панну-Сонце, згадану в дослідженнях І. Нечуя-Левицького (Нечуй-Левицький, 1992:266), яка несе людям й природі живильне тепло і світло.

Мати: у міфологічній моделі світу образ Великої Богині полісемантичний, але найчастіше її образ ототожнюють із землею, і в ширшому значенні – з жіночим творчим началом у природі. У міфології початково образ Матері взаємопов'язаний, в першу чергу, із природою. Архетип Матері, як правило, присутній у більшості міфологій світу. У грецькій міфології Гея, Мати-Земля, у римській традиції – Деметра та Рея. У слов'янській міфології поширений синкретичний образ Матері-Землі, з чийого лона виросло все живе і неживе. Запліднена дощем земля дарує врожай, годує людей і сприяє продовженню роду. У християнській культурі відлунням давнього культу Матері-Землі є образ християнської Богородиці (Moshnorig, 2023: 181).

Найпоширенішою формою архетипного образу Матері в поезії С. Черкасенка є Мати-Україна, Батьківщина-мати, мати-природа, Мати-Земля. А. Кульчицький пов'язує цей архетип з віковим досвідом існування хліборобського народу з доброю ненькою – землею (Кульчицький, 1992: 55). Концепт Батьківщини є одним із базових цінностей культури, відображенням національних архетипів та менталітету. Тема Батьківщини, патріотизму, зв'язку людини зі своєю землею та народом, своєрідно інтерпретована в античній міфології, актуалізувалась і в долі С. Черкасенка 1923 року після вимушеного переїзду до Ужгорода. Центром міфопростору поезії С. Черкасенка є Україна, яка асоціюється з раєм, а український народ зіставляється з нездолан-

ним Антеєм через тактильний зв'язок із матір'ю-Землею. Автор переконаний, що будь-який народ нездоланий, доки житиме на своїй рідній землі, плекатиме традиції і віру предків.

У поезії С. Черкасенка жіночі образи, які є уособленням неба, є роздвоєнням одного і того ж міфологічного образу, який є символом персоніфікованої землі як матері роду людського: «*Неба ясного усміх досвітній / В твоїх очах, / Ранок рожевий, ранок привітний / В твоїх устах*» (Черкасенко, 1991: 93). У міфології з матір'ю-землею тісно пов'язані уявлення про «священний шлюб» неба і землі.

У поезії «До сонця» (1920) автор трансформує космогонічний міф. У Хаосі могутня, благодатна Земля породила безмежне блакитне Небо – Сонце, що огріло Землю. У постаті жінки-матері відтворив рідну Землю. Оригінально й експресивно автор відтворив народження Сонця Землею: «*Огонь в душі твоїй не згас: / Ти розірвала зсохлі груди / І невгасимий серця жар / В піснях у наші переклала / І навела предивний чар, / Щоб Сонцем блиснув серед хмар, / Ти Сонце над усе кохала!*» (Черкасенко, 1991: 208).

У циклі «В огні наш край» (1919) архетип Матері окреслено через мотив необхідності захисту своєї Батьківщини-матері від ворогів. Цикл своїм пасіонарним чином оновлює не тільки українське буття, а й відкриває світові нову екзистенційну перспективу з одвічною Великою Матір'ю, завжди присутньою в основі життєдіяння. Вона дає життя і благословляє на збройний захист Рідного Краю: «*О Нене рідна, ще не край, – / Ще хресна путь далеко в'ється, / Але ми дужі ще, – нехай / Лукавий ворог не сміється!*» (Черкасенко, 1991: 144). Генералізація патріотичних почуттів припадає на час грізної небезпеки для Батьківщини: «*Бо з великої любові / До рідненької землі / Буде бою, буде й крові / По потоках і ріллі*» (Черкасенко, 1991: 141). У поезії домінує міфологема пошуку втраченого Раю. Погодимось з О. Кузьмою, що в поезії «Біла Панна», образ України «має глибоку закоріненість у національну традицію» (Кузьма, 2016: 163).

Стара жінка: образ персоніфікованої смерті, уявлення про продовження життя в іншому вигляді, що є одним із способів людства побороги її. Міфологема Смерті в поезії С. Черкасенка маркована семантично негативно. Звичними є епітети «смерть з косою», «кошача», «голодна», «пекельна», «дихає духом безодні». Міфологему Смерті в поезії відтворено як симбіоз міфологічних елементів та біблійно-християнських первнів: традиційно її зображено у вигляді старої кістлявої

жінки з косою. Смерть виконує роль володарки, яка господарює на полях битв, які поглинули Україну у воєнний вир. У поезії «Пекельний вальс» автор з міфологемою смерті пов'язує есхатологічний мотив, що ґрунтується на семантичній опозиції «життя – смерть». С. Черкасенко зображає війну як бенкет Смерті: *«Нумо до танцю! Нам грають гармати, / Дріб вибивають чимдуж кулемети! – / Крутиться, віється, хоче обняти, / Хоче затиснути Смерть у лабету»* (Черкасенко, 1991: 163). Прихід Смерті під час війни – це не вічний спокій. Це хаос, що вирвався із темної безодні й приніс пожежі, «поля червоного пива», пекельні танці, в яких пари падають «снопами, як в добрії жнива». Смерть приходить не сама, а затуляє всіх у свій пекельний вальс: марища сонні, відьми, вовкулаки, пугачі.

Фатальна жінка: ця міфологема має негативну форму жіночого архетипу. У ліриці С. Черкасенка міфологема ночі, ототожнена з мотивом смерті як фізичної, так і духовної. Таке поєднання є інноваційним у літературі. Негативного значення набуває міфологема ночі в образі «вакханки»-жінки, нестримної в проявах своєї пристрасті. Негативної семантики міфологемі ночі надають порівняння ночі зі звіром (*«Але вже звіром лукавим чигає, / Десь притаївшись ніч»*) (Черкасенко, 1991: 130) і періодом апокаліпсиса (*«... Нехай довкола / Режоче ніч як сатана»*) (Черкасенко, 1991: 133). Властивим є, зокрема й те, що міфологема ночі має антропоморфний вигляд, зафіксований ще в язичницьких світоглядних уявленнях наших предків. Мара – богиня зла, темної ночі, ворожнечі, смерті (Черкасенко, 1991: 288), вдень її ніхто не бачить, а вночі вона творить свої темні справи: *«Хто не втоне в царство сонне – / Всіх розбудить і розпудить / Мари сну і забуття»* (Черкасенко, 1991: 63).

Дуалізм життя – смерті виявляється в зображенні образу ночі. У ліриці С. Черкасенка ця міфологема в нічному місті – час, коли в людській душі активізуються тілесні пристрасті та плотські бажання: *«Нічка дрімлива, / Нічка пестлива – / Мати кохання – / Розкоші, пестоців, / Любоців, лестоців / Родить бажання»* (Черкасенко, 1991: 96). Не випадково супутниками інфернальної ночі є Смерть, яка співає гіпнотичну колискову, мати-Хвороба, чорний Сум, мертвий Жах, характерні для міфосимволіки нещастя модерністської поезії. Саме в місті ніч виконує роль володарки, яка опановує усе місто з його проблемами та турботами. У грецькій міфології та й в

українського поета ніч – «мати богів», яка породила Обман, Хтивість, Старість, Смерть, Печаль, Голод, Забуття, Беззаконня. У рецепції ліричного героя місто – місце, де присутні всі ці гріхи: *«Ніч убирає страждання, / Розпач, злочинство, і гріх»* (Черкасенко, 1991: 92).

У циклах «Місто» (1920), «Діти міста» (1913) дієвим засобом конструювання жіночого архетипу є контрастність поетики. Мова про постаті жінки-повії («Справляє свято май»), панночки в білому з однойменної поезії; матері, яка веде розгульне життя, забувши про своє дитя.

Міфологему міста автор розкрив і через жіночий образ матері-розпусниці. Жінка-повія поєднує своє життя з «отруйним гадом», автор пояснює її гріховність і протиставляє її панночці в білому – втіленню «священного шлюбу» неба і землі, надії міста на нове життя без тягара гріхів. У тканину вірша вплетено християнський мотив покарання: *«І дітей її не помилую, оскільки це діти народжені від розпусти, бо перелюб чинила їхня мати»* (Книга пророка Осії, Гл. 2). Місто, новочасні Содом і Гомора, мешканці якого потонули в розпусті, не може очікувати на прощення. Показово, що автор циклу застосовує ритм колискової, характерні для цього жанру фольклору і літератури зменшено-пестливі слова, повтори. Погодимося з О. Кузьмою, що «колискова пісня несе на собі семантику музично-словесного материнського обереха. С. Черкасенко увиразнює ідею «перевернутих» людських цінностей, адже в хаосі міського життя матір не виконує свого прямого зобов'язання – оберегти дитину, створювати їй атмосферу спокою і захищеності» (Кузьма, 2026: 108).

Жінка-воїн: цей архетип зображено традиційним образом Музи «ненависті й співу», що відображає сильну та войовничу жіночу постать, покровительку поезії, яка веде поета у вир боротьби до пошуків Щастя на *«хресний шлях / До вищих меж»* (цикл «Моя Муза») (Черкасенко, 1991: 108).

Висновки. Отже, окреслено систему інваріантів архетипного образу Жінки як основних складових міфопоетичної моделі світоустрою у творчості С. Черкасенка. Серед архетипів-інваріантів, можна виділити такі: Діва, Мати, стара жінка, фатальна жінка, жінка-воїн. Архетип жінки у творах письменника зображено різними способами – від ніжності та любові до конфліктів та жертвності. Жіночі образи є символом добра, захисту, але також і жінки-тіні, яка несе в собі темні аспекти архетипу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bolen J. S. *Goddesses in every woman: a new psychology of women*. New York. 1984. 335 p.
2. Кузьма О. Цикл «Біла Панна» С. Черкасенка крізь призму текстобіографії митця. Науковий вісник Ужгородського університету. Ужгород. 2016. Вип. 2 (36). С. 161–165.
3. Кульчицький А. Світовідчужання українців. Українська душа. Київ. 1992. С. 48–65.
4. Луценко О. Філософія та культура статі: гендерний аналіз: монографія. Суми. 2019. 350 с.
5. Мишанич О. В безмежжі зим і чужини. (Повернення Спиридона Черкасенка). Твори: у 2-х т. Київ. 1991. Т. 1: Поезії. С. 5–42.
6. Moshnoriz M. The of the mother in the poetic world of S. Cherkasenko. *Innovative Management of Business Integration and Education in Transnational Economic Systems: Collective monograph*. Riga. 2023. P. 181–189.
7. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Київ. 1992. 85 с.
8. Нямцу А. Міф. Легенда. Література (теоретичні аспекти функціонування): монографія. Чернівці. 2007. 520 с.
9. Tatar M. *The Heroine with 1001 Faces*. Liveright. 2021. 368 p.
10. Черкасенко С. Твори: в 2 т. Поезія. Драматичні твори. Київ. 1991. Т. 1. 891 с.
11. Хоптинська К. Базові українські архетипи. Система національних архетипів. 2021. URL: <https://medium.com/khoptynska/базові-українські-архетипи-с581204900ea>.
12. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. Переклад К. Котюк. Львів. 2018. 608 с.

REFERENCES

1. Bolen J. (1984) *Goddesses in every woman: a new psychology of women*. New York. 335 p.
2. Kuzma O. (2016) Tsykl "Bila Panna" S. Cherkasenko kriz pryзму tekstobiohrafii myttsia. [The cycle "White Lady" of S. Cherkasenko through the light of artist's biography] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Uzhhorod. – Scientific Bulletin of the Uzhhorod University*, 2 (36). 161–165. [in Ukrainian].
3. Kulchytskyi A. (1992) Svitovidchuvannia ukrainsiv. Ukrainka dusha. [World perception of Ukrainians. Ukrainian soul]. Kyiv. 48–65. [in Ukrainian].
4. Lutsenko O. (2019) Filosoffia ta kultura staty: gendernyi analiz: monohrafiia. [Philosophy and culture of floor: gender analysis: monograph.]. Sumy. 350 p. [in Ukrainian].
5. Myshanych, O. (1991) V bezmezhhzi zym i chuzhyny. (Povernennia Spyradona Cherkasenko). [In the boundless winters and foreign lands. (Return of Spyridon Cherkasenko)]. V 1. Kyiv. 5–42. [in Ukrainian].
6. Moshnoriz M. (2023) The of the mother in the poetic world of S. Cherkasenko. *Innovative Management of Business Integration and Education in Transnational Economic Systems: collective monograph*. Riga. 181–189.
7. Nechui-Levytskyi I. (1992) Svitohliad ukrainskoho narodu. [Worldview of the Ukrainian people]. Kyiv. 85 p. [in Ukrainian].
8. Niamtsu A. (2007) Mif. Lehenda. Literatura (teoretichni aspekty funktsionuvannia): monohrafiia. [Legend. Literature (theoretical aspects of functioning)]. Chernivtsi. 520 p. [in Ukrainian].
9. Tatar M. (2021) *The Heroine with 1001 Faces*. Liveright. 368 p.
10. Cherkasenko S. (1991). *Tvory: v 2 t. Poezii. Dramatychni tvory*. [Works: in 2 volumes. Poetry. Dramatic works]. Kyiv. Volum 1. 891 p. [in Ukrainian].
11. Khoptynska K. (2021) Bazovi ukrainski arkhetypy. Systema natsionalnykh arkhetypiv. [Basic Ukrainian archetypes. System of national archetypes]. URL: <https://medium.com/khoptynska/базові-українські-архетипи-с581204900ea>. [in Ukrainian].
12. Yunh K. (2018) *Arkhetypy i kolektyvne nesvidome*. [Archetypes and the collective unconscious]. Lviv. 608 p. [in Ukrainian].